

Мовний простір Євгена Гребінки: соціокультурний аспект

У статті йдеться про роль, місце і значення етнокультурологічної лексики у творах Є.Гребінки, а також дається характеристика цих лексем на основі аналізу мовного простору байок, поезій, повістей та оповідань славетного земляка.

Ключові слова: етнос, етнокультурологічна лексика, мовний феномен, національний колорит, етносвідомість, соціокультурний аспект.

В статье определяется роль, место и значение этнокультурологической лексики в произведениях Е.Гребенки, а также характеризуется этот лексический материал на основе анализа языка басен, поэзий, повестей и рассказов выдающегося земляка.

Ключевые слова: этнос, этнокультурологическая лексика, языковой феномен, национальный колорит, этносознание, социокультурологический аспект.

The article discusses the role, place and importance of ethnoculturological lexicon in Y.Grebinka's works. These lexemes are characterized on the basis of analyzing the language aspects of fables, poets, novelettes and short stories by our famous fellow country man.

Key words: ethnos, ethnoculturological lexicon, language phenomenon, national coloring, ethnic consciousness, sociocultural aspect.

Антопоцентричний підхід до вивчення мовних одиниць виявляє зацікавленість до ролі мови як суспільного явища в системі духовних цінностей народу, до взаємовідношення етносу – творця мови та власне мови як творця її носія. Бо, як зазначає В.Жайворонок, не лише людина впливає на мову, а й мова великою мірою формує особистість [3, с. 7]. У свою чергу, становлення етносу без мови також неможливе, бо саме мова є однією з ключових ознак нації. Іван Огієнко проголосив: "Мова – це наша національна ознака, в мові наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування" [5, с. 239].

Отже, мова – це не лише самоорганізована система мовних одиниць, а "національний мовний організм, що розвивається, взаємодіючи з різними сторонами життя етноспільноти" [3, с. 8]. Мовний феномен можна проектувати на культуру, історію, філософію, психологію, звичаї, побут, художню творчість народу. Саме з позицій впливу народної мови на художню творчість Є.П.Гребінки ми й вдаємось до розгляду його байок, поезій, повістей. Метою даної статті є визначення ролі, місця, значення етнокультурологічної лексики, а також її характеристика на основі аналізу мовного простору творів Є.Гребінки.

В.Жайворонок убачає у мові як загальнолюдському суспільному явищі трихотомію: людську мову як витвір людської природи, національну мову як колективний витвір духу етносу, індивідуальне мовлення як факт народження мови кожним окремим мовцем [3, с. 109]. В. фон Гумбольдт стверджує, що мову як творіння народу ми сприймаємо образно, а мову як творіння індивіда можна вважати за аксіому, оскільки вона породжується індивідуально, до того ж "тільки тоді, коли кожний покладається на розуміння всіх, а всі виправдовують його сподівання" [2, с. 66].

Майстер слова намагається одержати з кожної мовної одиниці максимальний семантико-стилістичний ефект і вміло реалізувати її експресивні потенції. Саме за таких умов авторське висловлювання вражає своєю точністю та образністю. Рідна мова допомагає письменникові пізнати самого себе як творця й осмислити навколишній світ, активно сприяти національному самоусвідомленню народу. Мовний простір творів Євгена Гребінки є прекрасним матеріалом щодо аналізу етнокультурознавчих одиниць, які й підтверджують роль нашого видатного земляка у розвитку національної мовленнєвої культури.

У своїх байках, поезіях, повістях та оповіданнях Є.Гребінка використовує не просто слова – знаки, а мовні одиниці, наповнені етнокультурним змістом. Так, характеризуючи родинні стосунки, автор вживає мовні одиниці – концепти: *батько, батьки мої, тату, мамо, чоловік, жінко* (див. подружжя), *син, брат, доню, дочко, братця, дядько, дядечку, небіж*.

На річці тій жили *батьки мої*.

("Рибалка", с. 155)

О *мамо*, голубко, не плач, не ридай,

Готуй рушники і хустки вишивай.

("Українська мелодія", с. 162)

Пошанування батька переросло у називання цим словом не лише кровноспоріднених осіб, а й поважаних у народі полководців – гетьманів, козацької старшини: *батьку Богдане*; релігійних осіб –

отець Григорій ("Богдан", с. 256). Євген Гребінка переносить слова, що вживаються для позначення спорідненості, на означення близьких, дружніх стосунків, перевірених часом, випробуваннями, як-от: *брат, братця, дядечку*, що відповідає народним мовним традиціям.

Байкар у своїх творах досить часто використовує лексеми, що характеризують гендерний статус особи: *дівчино-серденько, дівчата, жінки, дівчина, дівка; парубків, чоловік, хлопця, хлоп'ята*:

Загомнів народ,

почувши гріх великий.

Жінки голосять так, що страх:

Глянь, що се коять *чоловіки*.

("Грішник", с. 149)

З функціонального погляду нейтральні лексеми *хлопець, дівчина* увиразнюються розмовно-побутовою, народнописенною лексикою *парубки, хлоп'ята, дівчина, дівчино-серденько* та експресивними: *козак* (етимологічно "вільна людина" і переносно "молодецький парубок"), *дівка* (дівчина, якій час одружуватись та одинока (неодружена) наймичка, стара дівка).

Назви людей за родом занять відображають концептуальний простір довкілля, дозволяють авторові змалювати людину як суспільну істоту, використовуючи при цьому національні мовні чинники: *чумак, козак, гетьман, шинкарка, мірошник, співака, бандурист, рибалка, міняйли, дьогтярі, старці, панський стадник, московський купець* тощо. Соціальний стан, традиційні народні мовні форми звертання Є.Гребінка відтворює, широко використовуючи такі лексеми, як: *пане, панна, панич, паничик, добродій, панібрат, пане-брате*, де *пан* – 1) поміщик у Польщі, Литві, Україні, Білорусії; 2) той, хто займав привілейоване становище у суспільстві, належав до забезпечених верств міського населення, інтелігенції; 3) у Польщі, Литві, Україні, Білорусії – ввічлива форма звертання або називання стосовно осіб чоловічої статі; *пане-брате* – формула звертання до чоловіка, уживана в усній народній мові [4, с. 196], а *панібрат* – хороший знайомий, задушевний приятель, рівня [4, с. 198]; порівняємо:

Звірюка думає: "Чого його бояться?

Зо мною він як панібрат".

("Вовк і Огонь", с. 154)

Ходімо, я тебе до лісу поведу,

Усякої там птиці є багато.

Та буде сором, *пане-брате*,

Коли б ти Солов'я ізразу не пізнав, –

Грицькові дядько одвічав.

("Соловей", с. 157)

Зупинимось на аналізі антропонімів, які вживаються нашим славетним земляком у байках, історичних поемах, повістях та оповіданнях. До низки цих назв належать чоловічі та жіночі імена *Грицько, Опанас, Данило, Микита, Охрим, Онисько, Панько, Андрій, Маруся*, які є запозиченими, але у процесі засвоєння вони набрали українізованих характерних ознак у національному фонетичному оформленні, у вживанні в певних граматичних формах (навіть у російськомовній повісті "Нежинский полковник Золотаренко" Є.Гребінка використовує кличний відмінок: "Бей его, Данило, нагайкою" [с. 336], "Посмотри, Никито" [с. 344]).

В.Жайворонок зазначає, що "... слово не лише репрезентує і називає реалію, а й виконує складну функцію вмістища знань про неї, що виливається в досвід, який зберігає і передає етносвідомість від покоління до покоління, протягом історичного розвитку етносу" [3, с. 180]. Прикладом тривалого функціонування імен, прізвиськ історичних постатей, які стали "лінгвософськими концептами історико- та етнокультурної свідомості" [3, с. 181], є герої творів Євгена Гребінки: *Наливайко, Богдан, Богдан Хмельницький, полковник Золотаренко, Павлюк, Острянця*.

Видатному байкареві вдається ще більше підкреслити національний дух, національну своєрідність своїх творів через використання власне українських топонімів і гідронімів: *Пирятин, Полтава, Лубни, Чигирин, Дніпро, Сула, Тясмина, Оржиця*:

Хто знає *Оржицю*? А нуте, обзивайтесь!

Усі мовчать. Гай-гай, які шолопаї!

Вона в *Сулу* тече у нашій стороні.

(Ви, братця, все-таки домівки не цурайтесь).

("Рибалка", с. 155)

Реалії народного побуту, що позначаються відповідними національно-забарвленими лексемами, ще більше увиразнюють той чи інший художній образ. Передусім це предмети чи елементи одягу, прикрас, як-от: *жупан, плаха, дукати, кобеняки, онучі, кожух, намистечко*. Лексема – назва деталі одягу стає художньою деталлю національного портрета героя, його вбрання включає типові атрибути українського національного одягу:

Минулися гречанії жнива;

Семен натяг *кожух* на плечі,

Тепло пройшло, дівтора лізе к печі.

("Утята да степ", с. 154)

Неповторність українського колориту виявляється у використанні байкарем виразних рядів національно-забарвленої лексики на позначення страв і напоїв: *сало, галушки, печене, варене* (варенуха – "горілка, зварена з медом і сухими фруктами та ягодами" [4, с. 215]); *буханці, книші, вареники, просіл* ("солоня риба; страва з солонію риби" [4, с. 810]); *пампушки з часником, стовпці* ("родь печенья: гречисникъ въ родь опрокинутого стаканчика съ узкимъ донышком" [6, с. 208]), *гречаники* ("хлібний виріб з гречаного борошна" [4, с. 664]), *горілка, калганівка* ("горілка, настояна на корені калгану" [4, с. 209]):

Коли не забредеш к Мірошнику бувало,
У нього є і *хліб*, і *сіль*, і *сало*,
Чи то в скромний день – із *маслом буханці*,
Книші, вареники і всякі *лагоминки*,
У п'ятницю – *просіл*, з *олією блинці*,
Пампушки з часником, гречаники, стовпці.
Обідать він, було, не сяде без *горілки*,
А в праздник піднесе і чарку *калганівки*.
("Мірошник", с. 152)

З даної цитати бачимо, що Є.Гребінка не тільки відтворює назви національних страв, а й показує народні та релігійні традиції, адже п'ятниця – пісний день, то й страви готувались відповідні. Сакралізація слова сприяє його лексичній сполучуваності на означення тих чи інших етнокультурних реалій: *різдвяних свят, на самої Меланки, пашнею засівать*:

Миряне, слухайте, щось маю вам сказать:
От сих *різдвяних свят, на самої Меланки*,
Дурний школяр Денис, запригши шкапу в санки,
Із школи поспішав у батька ночувати,
Щоб завтра по закону,
Як слідує, *пашнею засівать*.
("Школяр Денис", с. 147)

Оригінальність Євгена Гребінки – байкаря вимірюється передусім не новизною сюжетної основи, а відтворенням національних рис, характерів, образів, традицій засобами рідної мови, а саме етнокультурознавчою лексикою. Л.Щерба говорив, що всім мовам притаманна предметність, дія, якість, то, виходячи з цього, уся українська лексика членується на такі номінативні класи: 1) найменування предметностей (предметні слова); 2) найменування дій і станів (вербальні слова); 3) найменування ознак (квалітативні, квантитативні та адвербіальні слова); 4) найменування модальних та суб'єктивних кваліфікацій (модальні слова); 5) найменування комунікативних кваліфікацій (комунікативно-статусні слова); 6) найменування відношень (зв'язкові слова); 7) найменування волевиявлень та емоційно-звуконаслідувальних реакцій (інтер'єрні слова). Простежимо використання Є.Гребінкою української лексики деяких названих вище класів. Лексеми, які є найменуванням предметностей, означають назви істот (часто пестливі): *лебідь, гуси, зозуля, снігур, горобці, горобчики, в'юнів, митець, бджола, метеликів, бабок, дівчинонька, дядько, рибалка, соловей, птиця, хлопці, хлоп'ята, грішник, ворона, ягня, кінь, мірошник, добродій, вовк, утята, бандурист, шляхтич, дружка*:

На ставі пишно *Лебедь* плив,
А *Гуси* сірії край його поринали.
("Лебідь і Гуси", с. 140);

назви рослинного світу: *калина, буряк да конопличка, часник, квіток, рожа, рута, хміль, зерно, дерево, пшеничка, маківка, овса, полова*:

Я бачив, як *пшеницю* мили:
То що найкраще *зерно*
У воду тільки плись, якраз пішло на дно,
Полова ж навісна пливе собі по хвилі.
("Пшениця", с. 143);

назви предметних реалій: а) назви будівель та їхніх частин: *оселя, із хати, винниця, хлівці, дзвониця, тин, млинок*; б) назви предметів побуту: *одежина, глек, дзвоник, по чарці да по чарці, ціпок, крам, люлька, могорич*; в) сільськогосподарська лексика: *нагайкою, копиці, висівки, плуг, хлів, пашня, верша, ятір, сакви, стіжки, діжки, без весельця, не макуха, рілля, стерня*; г) назви частин тіла: *плечі, чуприни, стан* (фігура), *потилиця*; д) назви предметів мистецтва: *кобзу, гоцака, сопілку* і под.:

Аж тут хазяїн шасть у *хлів*
І, взявши за роги Вола, під ніж повів,
Бо, сказано – його годовано на *сало*.
("Віл", с. 149);

назви явищ природи: *ожеледь, бурульки, хмари*, за *громом громи* гуркотять, *вітер, сонце, хуртовина, хвиля* гуляє, *луна* іде; назви пір року: *весна, літечко*:

Надворі дуже сумно стало,
По небу *хмари* скрізь погнало,
А *Вітер* по землі, крий боже, заревів.
("Сонце да Вітер", с. 148)

Як бачимо, слова вжиткової мови в поетичному дискурсі Є.Гребінки набувають культурної семантики, несуть образність, передають національний колорит.

Щодо найменувань відношень, комунікативних кваліфікацій, модальності та суб'єктивності, волевиявлень й емоційно-звуконаслідувальних реакцій, то такі лексеми теж наявні в мовному просторі творів Є.Гребінки, як-от: *крий боже, буцім, навпрямки, лишень, цитьте, хай їм цур, навперейми, посеред, хіба*:

Так *цитьте лишень*, ось я зараз угадаю:

Я сучий син, коли оце не він!

("Соловей", с. 157).

Це ще одна ділянка іменного словотвору, де українська мова у творах Євгена Гребінки виступає з особливо виразними рисами своєї індивідуальності.

Євген Павлович Гребінка заслужено вважається одним із талановитих зачинателів української байки, поезії, оскільки аналіз мови його творів підтвердив наявність у них широкого кола етнокультурологічної лексики, що і засвідчує народну основу, національний колорит творчості нашого славетного земляка.

Література

1. Гулак-Артемівський Петро. Євген Гребінка. Поетичні твори. Повісті та оповідання / Петро Гулак-Артемівський. Євген Гребінка. – К. : Наук. думка, 1984. – 606 с. Далі всі цитати з творів Є.Гребінки у тексті наводяться за цим виданням з вказівкою сторінки в дужках.

2. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества / Гумбольдт В. фон. // Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – 153 с.

3. Жайворонок Віталій. Українська етнолінгвістика / Віталій Жайворонок. – К. : Вид-во "Довіра", 2007. – 261 с.

4. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / укл.: Василь Васильович Яременко, Оксана Миколаївна Сліпушко. – К. : Аконті, 1998.

Т. 3. – 1998. – 927 с.

5. Огієнко Іван. Українська культура / Іван Огієнко. – К., 1991. – 241 с.

6. Словарь української мови / упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко : в 4 т. – К. : Наук. думка, 1997.

Т. 4 Р-Я / НАН України. Інститут української мови. – 1997. – 616 с.

7. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л., 1974. – 234 с.